

HET PROBLEEM VAN DE NIEUWE MIDDENKLASSE IN DE MARXISTISCHE SOCIOLOGIE

A. P. M. Lucardie

1. Inleiding

Het is nog steeds moeilijk de term 'marxistisch' te gebruiken zonder te laten doorschemeren of je 'voor' of 'tegen' bent. Niettemin wil ik proberen in dit artikel een bijdrage te leveren tot marxistische theorievorming zonder de geldigheid van deze benadering als zodanig ter discussie te stellen. De aanduiding 'marxistische sociologie' zie ik noch als een pleonasme, noch als een *contradictio in adiecto*. De marxistische benadering is slechts één van de vele legitieme wijzen waarop men de maatschappij kan onderzoeken. Bij deze benadering staat de samenhang tussen economische, sociale en politieke verschijnselen voorop; maar dat wil nog niet zeggen dat enige arbeidsverdeling tussen marxistische economen, sociologen en politicologen noodzakelijkerwijs tot 'verburgerlijking' en verval zou moeten leiden.¹

Slutelbegrippen voor een marxistische benadering zijn 'sociale klasse' en 'klassenstrijd'. Hier beginnen echter meteen de moeilijkheden. Het begrip 'klasse' wordt op verschillende manieren gedefinieerd door verschillende marxisten. Erger nog, de theorie over de klassenstrijd die de kapitalistische maatschappij in twee kampen zou verdelen en tot een crisis en revolutie zou leiden, schijnt tegenwoordig velen verouderd en verkeerd toe. Men kan toch moeilijk volhouden dat de arbeidersklasse nog voortdurend in omvang en strijdbaarheid toeneemt en alle andere klassen – behalve de bourgeoisie – opslokt? Vanaf het eind van de vorige eeuw begonnen meer en meer marxisten aan deze theorie te twifelen. Tot voor kort werden zij meestal meteen als 'revisionisten' afgedaan door hun meer orthodoxe collegae. Pas de laatste tien jaar vindt een serieuze discussie plaats over de vernieuwing van de marxistische klassentheorie, en in het bijzonder over de opkomst van nieuwe middenklassen tussen de twee 'kampen' van proletariaat en bourgeoisie.²

Dit artikel biedt in de eerste plaats een korte samenvatting van de marxistische discussie over de nieuwe middenklassen tot nog toe; vervolgens een kritische evaluatie en tenslotte een poging enkele hypothesen te formuleren en te operationaliseren op dit gebied.

2. Is de nieuwe middenklasse wel een echte klasse?

Een marxistische discussie begint doorgaans met een citaat van Marx. In dit geval begon het wellicht met een verrassende uitspraak van Marx, gevonden door de Amerikaan Nicolaus: 'Was er (Ricardo) vergisst hervorzuheben, die beständige Vermehrung der zwischen workmen auf der einen, Kapitalist und Landlord auf der andren Seite, in der Mitte stehenden und sich in stets grössrem Umfang, grossenteils von der Revenue direkt fed Mittelklassen, die als eine Last auf der working Unterlage lasten und die soziale Sicherheit und Macht der upper ten thousand vermehren'.³ Uit dit en andere citaten leidt Nicolaus af dat Marx de in de inleiding genoemde polaire klassentheorie op latere leeftijd zelf reeds had herroepen.

Andere Marx-kenners als Mauke en Ollman relativieren deze interpretatie echter door er op te wijzen dat Marx de term 'klasse' op een nogal losse en soms weinig consequente wijze heeft gebruikt.⁴ Toen hij het begrip eindelijk, in deel III van *Das Kapital*, systematisch zou gaan behandelen, brak hij zijn werk af.⁵ Niettemin kan men uit zijn werk wel een aantal criteria afleiden die wezenlijk lijken voor het begrip klasse:

- (1) een specifieke rol (functie) in de maatschappelijke arbeidsverdeling;
- (2) een bijzondere relatie tot de produktiemiddelen (kapitaal, arbeid), *in casu* eigendom of niet-eigendom van arbeid of kapitaal;
- (3) een duidelijke relatie tot andere klassen, in de vorm van klassebewustzijn en klassenstrijd, door een eigen ideologie en politieke organisatie.

Deze drie criteria hangen onderling nauw samen. Zo vervult de arbeidersklasse de functie, waren te produceren waarmee de bourgeoisie haar kapitaal kan uitbreiden. De arbeiders bezitten geen kapitaal, maar alleen hun eigen arbeidskracht die zij aan de kapitalisten verkopen om in hun levensonderhoud te voorzien. Beide klassen kunnen zich politiek en ideologisch organiseren, daar zij duidelijk tegengestelde belangen hebben en – bij wijze van spreken – dagelijks tegenover elkaar komen te staan.

Soms wordt echter niet aan alle criteria voldaan. Marx beschrijft zelf de situatie van de zelfstandige boeren in Frankrijk rond 1850 die waren produceren – naast voedsel voor eigen gebruik – maar die noch loon ontvangen noch arbeidskracht kopen. De boeren voldoen min of meer aan de twee eerste criteria, maar niet aan het derde: zij staan niet in een duidelijke relatie tot enige andere klasse, want grootgrondbezitters zijn er niet of nauwelijks meer. Zij kunnen zich politiek dan ook niet organiseren en laten zich door een buitenstaander, Napoleon Bonaparte III, vertegenwoordigen.⁶ Hetzelfde geldt, grosso modo, voor zelfstandige handwerkers, kooplui en winkeliers. Deze groeperingen worden soms samen met de boeren tot de traditionele middenstand of petite bourgeoisie (kleine burgerij) gerekend. Op het eerste gezicht schijnt deze beschrijving ook van toepassing op de

ambtenaren, technici, kantoor- en winkelbedienden die men meestal 'de nieuwe middenklasse' – of soms 'de nieuwe kleine burgerij' – noemt. Hierover zijn de meningen echter nog verdeeld, zoals hieronder zal blijken.

2.1 De functie van de nieuwe middenklasse: produktie, reproductie, parasitisme?

Voor zo ver Marx de nieuwe middenklasse enige aandacht schonk, beschreef hij haar voornamelijk als parasieten die onproductieve diensten verleenden aan de kapitalisten en daarvoor een deel van de door arbeiders geproduceerde meerwaarde mochten consumeren. Nicolaus neemt deze analyse over en stelt de term 'surplus class' voor ter vervanging van 'new middle class'.⁷

Marxisten als Carchedi en Urry zien echter een minder parasitaire en meer productieve functie weggelegd voor de nieuwe middenklasse. Aan de ene kant organiseert en coördineert zij de produktie ('coordination and unity'), aan de andere kant helpt zij volgens Carchedi de kapitalist om zijn kapitaal te vergroten door de arbeiders meer meerwaarde te laten produceren. De coördinerende functie behoort tot de 'collectieve arbeid' en zal dus ook in een socialistische maatschappij nodig blijven; de tweede functie, door Carchedi 'control and surveillance' genoemd, maakt deel uit van de 'global function of capital' en zal dus met het kapitalisme verdwijnen. Vroeger verrichtte de kapitalist deze functie zelf, maar schaalvergroting van de produktie en concentratie van kapitaal brachten hem er toe een deel van zijn werk aan personeel te delegeren.⁸ Urry werkt dit verder uit en noemt als specifieke functies van de nieuwe middenklasse: directe supervisie over de produktie, ontdekking en toepassing van technologie, heromzetting van waren in geld en reproductie van de noodzakelijke arbeidskracht.⁹

De reproductieve functie van de nieuwe middenklasse krijgt meer aandacht van Ehrenreich en Ehrenreich, Lindsey en Armanski. Zo definiëren Barbara en John Ehrenreich de nieuwe middenklasse – in hun terminologie de 'Professional-Managerial Class' – als: 'salaried mental workers who do not own the means of production and whose major function in the social division of labor may be described broadly as the reproduction of capitalist culture and capitalist class relations'.¹⁰ Zij doelen daarbij niet alleen op onderwijzers, maatschappelijk werkers en journalisten, maar ook op verpleegsters, juristen, technici en bestuurders. Ongeveer dezelfde beroepen vallen bij Lindsey onder de categorie 'ideological class'; hij voegt daar nog militairen, politieagenten, priesters en zelfs – 'in many cases' – vakbondsfunctionarissen aan toe. Al deze lieden werken aan de ontwikkeling, handhaving en verbreiding van de heersende (burgerlijke of kapitalistische) ideologie.¹¹

Armanski noemt reproductie van de kapitalistische klassenmaatschappij de belangrijkste functie van de 'lohnarbeitende Mittelklasse', maar laat een nadere functie-bepaling over aan nog te verrichten concreet-historische analyses. Hij voegt daar een tweede kenmerk aan toe: de loontrekkende middenklasse produ-

ceert noch reproduceert kapitaal. Zij bestaat derhalve uitsluitend uit ambtenaren van de staat.¹²

Een veel ruimere omschrijving van de nieuwe middenklasse vindt men bij Poulantzas. Zijn 'nouvelle petite bourgeoisie' omvat vrijwel alle hierboven genoemde beroepen en functies, van onderwijzers en ingenieurs tot en met winkelbedienden en zelfs schoonmakers; met andere woorden: allen die hetzij leidinggevende of ideologische hoofdarbeid hetzij niet-productieve handarbeid verrichten. Productieve arbeid betekent volgens hem: transformatie van dingen tot koopwaar die meerwaarde opbrengt voor het kapitaal.¹³

2.2 De relatie tot de produktiemiddelen: invloed zonder eigendom? Op het eerste gezicht lijkt de relatie tussen de nieuwe middenklasse en de produktiemiddelen eenvoudig. Er is immers geen sprake van eigendom. Ambtenaren en leidinggevend personeel van bedrijven werken evenals arbeiders doorgaans met produktiemiddelen die het eigendom zijn van de staat of van aandeelhouders en ondernemers. Marxisten die vasthouden aan een formeel-juridisch begrip eigendom als doorslaggevend criterium, ontkennen over het algemeen het bestaan van een nieuwe middenklasse. Zij rekenen hogere ambtenaren en leidinggevend personeel tot de 'technische intelligentsia' – een stratum tussen de klassen in – en de andere middengroepen tot de arbeidersklasse. Deze orthodoxe opvatting van eigendom komt in zuivere vorm nog zelden voor. Ook een marxist-leninist als de Oostduitser Helmut Steiner wijst er op dat de macht over de produktiemiddelen in de huidige (monopolistische) fase van het kapitalisme niet meer uitsluitend berust bij (grote) aandeelhouders, maar ook en vooral bij managers die formeel in loondienst werken.¹⁴ Steiner trekt echter nog wel een scherpe lijn tussen deze managers en de staf- en lijnfunctionarissen die vlak onder hen staan in de hiërarchie van het bedrijf of de overheid. Eerstgenoemden behoren volgens hem tot de bourgeoisie, laatstgenoemden tot de arbeidersklasse. Een soortgelijke analyse vindt men bij Becker, Weinstein en Schaeffer, maar ook bij minder orthodoxe marxisten als Stodder, Mallet en Braverman, zij het met ethige nuanceringen. Stodder en Mallet beschouwen de staf- en lijnfunctionarissen, technici en onderzoekers als een nieuwe arbeidersklasse; Becker noemt hen 'administrative labor'; Braverman schrijft over 'middle layers of employment' die 'verproletariseren'.¹⁵

Andere marxisten verwerpen deze 'formalistische' en 'economistische' klas-senanalyse en wijzen op de grote sociale, economische, politieke en culturele kloof tussen handarbeiders en intellectuelen of leidinggevend personeel. Er is volgens hen wel sprake van 'verproletarisering' bij lagere ambtenaren, kantoorbedienden en vele dienstverlenende beroepen – vooral zogenaamde vrouwenberoepen als secretaresse, dienstster en verpleegster – maar niet bij andere vormen van hoofdarbeid.¹⁶ Intellectuelen en leidinggevend personeel bezitten weliswaar geen produktiemiddelen, maar oefenen wel invloed uit op het gebruik daarvan.

Zij nemen vaak deel aan de voorbereiding en uitvoering van besluiten die managers aan de top hebben genomen, volgens Skotnes en Szymanski.¹⁷ Bovendien genieten zij andere voorrechten als het gebruik van een eigen werkkamer, eigen machines, boeken of laboratoria, flexibele werktijden en bewegingsvrijheid zonder voortdurend door prikklokken, opzichters en arbeidsanalisten gecontroleerd te worden, zoals Urry en E. O. Wright opmerken.¹⁸ Dank zij hun opleiding delen zij in wat Poulantzas het geheim van de kennis ('le secret du savoir') noemt.¹⁹ Tenslotte ontvangen zij een salaris dat veel hoger is dan het loon van de doorsnee arbeider. Volgens de berekeningen van Baudelot, Malemort en Establet bestaat een belangrijk deel van het inkomen der kleine burgerij – waartoe zij zowel kleine zelfstandigen als hogere ambtenaren en leidinggevend personeel ('cadres') rekenen – uit meerwaarde die de staat of de kapitalist aan de arbeiders heeft onttrokken.²⁰

Nog verder gaan de Hongaren Konrad en Szelenyi, die zichzelf als marxisten beschouwen. Zij vatten kennis op als een produktiemiddel dat zijn bezitters, de intellectuelen, in staat stelt de bourgeoisie als heersende klasse te verdringen. In Oost-Europa is dit al bijna gelukt, dank zij de onteigening van de bourgeoisie door de staat.²¹ Volgens Gouldner, Schelsky en andere niet-marxisten gebeurt dit eveneens in het kapitalistische West-Europa – maar hun theorieën vallen buiten het kader van dit artikel.²²

2.3. De relatie tot andere klassen: autonomie of afhankelijkheid? Voor zo ver marxisten het bestaan van een nieuwe middenklasse niet ontkennen, ontkennen zij meestal wel dat deze klasse een eigen politieke organisatie en ideologie ontwikkelen, en daardoor een onafhankelijke positie in de klassenstrijd veroveren kan. Zij reproduceert immers de heersende, burgerlijke ideologie en de kapitalistische produktieverhoudingen. Zij kan zichzelf politiek niet vertegenwoordigen, evenmin als de zelfstandige boeren waar Marx over schreef, zo stelt Aronowitz vast.²³ Lindsey neemt een soortgelijk standpunt in.²⁴ Carchedi laat zich niet zo duidelijk hierover uit, maar wijst wel op 'proletarische' neigingen van de nieuwe middenklasse, met name in Italië.²⁵

Poulantzas daarentegen meent dat de nieuwe kleine burgerij de kleinburgerlijke ideologie van de traditionele kleine burgerij over heeft genomen. Deze ideologie vormt een sub-systeem van de burgerlijke ideologie, maar bezit een aantal eigen kenmerken: een anti-kapitalistisch en individualistisch reformisme; een neiging tot wilde rebellie, naast de eis tot participatie in besluitvorming en de behoefte aan orde en gezag; de hoop op individuele promotie binnen de hiërarchie van bedrijf of overheid; staatsfetisjisme, ofwel het geloof in een staat die boven de klassentegenstellingen staat en het algemeen belang behartigt. Poulantzas vindt deze ideologische verwantschap tussen de traditionele en de nieuwe kleine burgerij zo belangrijk, dat hij beide als één klasse wenst te beschouwen. Deze klasse kan

zich volgens hem politiek wel organiseren en zelfs de regering overnemen, zoals in 1968 in Peru en in 1945 in Argentinië gebeurde. In die landen bleef de bourgeoisie echter de heersende klasse die de produktiemiddelen bezat. De kleine burgerij kan nooit een heersende klasse worden, tenzij ze zich transformeert tot staats-bourgeoisie.²⁶

Baudelot, Establet en Malemort vatten de kleine burgerij eveneens als één klasse op, zij het op grond van de samenstelling van het inkomen in plaats van ideologische verwantschap. Zij wijzen juist op belangrijke ideologische verschillen tussen de fracties van de kleine burgerij. Terwijl zelfstandige winkeliers en kooplui tegenwoordig vaak extreem-rechtse en poujadistische neigingen vertonen, koesteren hogere ambtenaren en docenten veel sympathie voor een gematigd (reformistisch) staats-socialisme; het middenkader van bedrijven huldigt gematigd-conservatieve opvattingen. Deze analyse geldt echter alleen voor Frankrijk.²⁷

In de Verenigde Staten zien John en Barbara Ehrenreich een belangrijke zelfstandige politieke rol weggelegd voor de nieuwe middenklasse – ofwel de Professional-Managerial Class. Deze klasse speelde volgens hen de hoofdrol in de New Left van de jaren zestig en een grote rol in de Socialist Party, die aan het begin van deze eeuw haar bloeitijd beleefde. De Professional-Managerial Class beschikt niet alleen over een zelfstandige politieke organisatie, maar ook over een eigen (sub-)cultuur en levensstijl. In de strijd tussen bourgeoisie en proletariaat neemt zij echter vaak een tweeslachtige positie in.²⁸

3. Kritische evaluatie

In de vorige paragraaf werden enige theorieën zeer schematisch met elkaar vergeleken. In deze paragraaf worden zij kort samengevat en kritisch geëvalueerd.

3.1 *Carchedi*. Een korte samenvatting van de tamelijk ingewikkelde theorie van de in Nederland werkende Italiaan Guglielmo Carchedi doet hem ongetwijfeld onrecht. In zijn analyse onderscheidt hij verschillende abstractieniveaus en fasen van het kapitalisme. In de huidige, monopolistische fase vindt een vergaande socialisering van de produktiefactoren plaats. Aan de ene kant delegeert de kapitalist een deel van zijn functie – 'control and surveillance', beheersing van de produktie van meerwaarde – aan zijn personeel. Aan de andere kant komen naast de produktieve (hand-)arbeiders niet-produktieve (hoofd-)arbeiders te staan die het produktieproces coördineren en administreren; beide categorieën arbeiders vormen samen de collectieve arbeider ('Gesamtarbeiter'). De nieuwe middenklasse echter verricht zowel de globale functie van de kapitalist (control and surveillance) als die van de collectieve arbeider (in casu: 'unity and coordina-

tion'), maar deelt niet in het bezit of de eigendom van de produktiemiddelen. Zij zal dan ook geleidelijk toenadering zoeken tot het proletariaat, volgens Carchedi, afhankelijk van politieke en ideologische factoren waar hij verder niet op in gaat. Voor zo ver de nieuwe middenklasse geen produktieve arbeid verricht, wordt zij ook niet uitgebuit.

Deze analyse past Carchedi eveneens toe op ambtenaren. Deze verlenen diensten die niet op de markt als koopwaar verhandeld worden. Hun arbeidsproces verschilt dan ook van het arbeidsproces in de produktiesfeer, maar blijft onderworpen aan de kapitalistische produktieverhoudingen. De staat reproduceert (handhaaft) immers deze verhoudingen. Zodoende vervullen ambtenaren in het staatsapparaat dezelfde functies als opzichters en staffunctionarissen in bedrijven, maar op een ander niveau: ten behoeve van het kapitaal als geheel, respectievelijk ten behoeve van een individuele kapitalist (of bedrijf).²⁹

Carchedi's instrumentalistische staatsopvatting vormt de zwakste schakel in zijn betoog. Zelfs al neemt men aan dat de burgerlijke staat de belangen van het kapitaal dient, dan mag men nog niet uitsluiten dat hij de belangen van andere klassen ook kan behartigen. Slechts degelijk empirisch en historisch onderzoek zou kunnen aantonen welke belangen in deze fase van het kapitalisme meer gewicht hebben. Marxisten als Poulantzas en in ons land Stuurman hebben hiermee een begin gemaakt. Zij stellen vast dat de klassenstrijd ook binnen het staatsapparaat woedt. De structuur van de burgerlijke staat vergemakkelijkt wellicht de strijd voor de bourgeoisie; maar uit die structuur kan men niet zonder meer de functies van de staat afleiden.³⁰

De stellige wijze waarop Carchedi de functies van de nieuwe middenklasse in overheidsdienst en bedrijfsleven bepaalt, zou een socioloog aan Parsons' functionalisme kunnen doen denken. Beide gaan deductief te werk en operationaliseren zelden hun abstracte en vaak moeilijke begrippen. Zo lijkt het me niet eenvoudig, Carchedi's onderscheid tussen 'control and surveillance' en 'unity and coordination' empirisch te specificeren. Theoretisch gezien zouden de arbeiders in een socialistische maatschappij zich zelf besturen, zonder toezicht en onderdrukking; maar dan zullen zij tevens zich zelf moeten coördineren, dunkt me, om te voorkomen dat in hun midden een nieuwe klasse van managers ontstaat die hen zal beheersen – en hun meerwaarde zal investeren of consumeren buiten hen om.³¹

Carchedi maakt echter wel duidelijk dat de nieuwe middenklasse, maar in het bijzonder het middenkader in bedrijven, een dubbelzinnige tussenpositie inneemt tussen arbeid en kapitaal. Of dit ook geldt voor ambtenaren staat mijns inziens nog ter discussie.

3.2 *Lindsey*. Kon men bij Carchedi een gematigde functionalistische neiging waarnemen, bij de in België werkende Canadees Jim Lindsey treedt deze neiging onverbloemd naar voren. Zijn 'ideological class' vervult per definitie de functie,

kapitalistische ideologie te verspreiden om zo de hegemonie van de heersende klasse te helpen handhaven. Als klasse geniet zij een zekere autonomie, zodat zij de belangen van het kapitaal als geheel kan beschermen tegen individuele kapitaalsbelangen in. Individuele leden van de ideologische klasse kunnen zich soms bij de arbeidersklasse aansluiten, maar als klasse blijft zij trouw aan de kapitalistische ideologie. Lindsey vat deze ideologie in enkele trefwoorden samen: 'possessive individualism', geloof in particulier eigendom, contract en het kapitalisme in het algemeen als een 'eeuwig systeem'. Zelfs het ideaal van 'workers' control' ziet hij als ideologische manipulatie in het belang van het kapitaal.³²

Empirische gegevens levert Lindsey helaas niet. Ook zonder empirisch onderzoek kan men echter mijns inziens moeilijk de journalisten van 'De Waarheid' en 'De Groene Amsterdammer' met deurwaarders en leden van Mobiele Eenheden op één hoop gooien. Bovendien maakt Lindsey niet duidelijk waarom de ideologische klasse uitsluitend de belangen van een andere klasse en nooit haar eigen belangen zou najagen. Waarschijnlijk overschat hij de hegemonie van de 'heersende' kapitalistische ideologie – een vreemde positie voor een historisch materialist!³³

3.3 *Ehrenreichen Ehrenreich*. Ook het echtpaar Ehrenreich zou men functionalisme kunnen verwijten. Het definieert immers de Professional-Managerial Class als hoofdarbeiders in loondienst die de functie vervullen, kapitalistische cultuur en produktieverhoudingen te reproduceren. Reproductie kan men echter niet zo eenvoudig scheiden van produktie, zoals Noble aantoonde. Produktieve handarbeiders reproduceren evenzeer de kapitalistische verhoudingen. Reproductie betekent in de marxistische terminologie niet alleen bevestiging en herhaling, maar ook ondermijning van de heersende verhoudingen. Noble ontkent derhalve de functionele noodzakelijkheid van de Professional-Managerial Class, maar ook haar bestaan als zelfstandige klasse.³⁴

Daarmee vervalt hij echter in een omgekeerd functionalisme: omdat iets geen zelfstandige functie vervult, zou het ook niet kunnen bestaan. Met Robert Merton zou men een functionele analyse kunnen verdedigen zonder in functionalisme te vervallen; dat wil zeggen, zonder aan te nemen dat een bepaalde structuur slechts één functie kan vervullen, en dat een bepaalde functie slechts door één structuur wordt vervuld.³⁵ De nieuwe middenklasse zou de functie kunnen hebben, kapitalistische ideologie te reproduceren, maar daarnaast andere functies vervullen; terwijl ook andere klassen ideologie reproduceren.

Dit meer genuanceerde standpunt lijkt me meer in overeenstemming met de rol van de Professional-Managerial Class in de Amerikaanse New Left beweging, zoals John en Barbara Ehrenreich die beschrijven. De New Left kan immers moeilijk als uitvloeisel van de heersende ideologie beschouwd worden, ook al nam de beweging daar vele denkbeelden en vooroordelen van over.³⁶

3.4 *Poulantzas*. Een subtielere vorm van functionalisme treft men aan in het werk van de onlangs in Frankrijk overleden Griek Nikos Poulantzas. Allereerst bepaalt hij de plaats van de nieuwe petite bourgeoisie in de structuur van de kapitalistische produktieverhoudingen. De nieuwe kleine burgerij bezit geen produktiemiddelen, maar neemt deel aan het geheim van de kennis en de overheersing van de arbeidersklasse. Vervolgens plakt Poulantzas haar echter vast aan de traditionele kleine burgerij, uitsluitend op grond van hun gemeenschappelijke politiek-ideologische functie ('effecten' in zijn terminologie): beide bemiddelen tussen kapitaal en arbeid. Hij tracht deze stelling te ondersteunen met een zeer schematische en impressionistische analyse van de kleinburgerlijke ideologie. Deze analyse wordt door nagenoeg alle critici, marxisten en niet-marxisten, eenstemmig verworpen en lijkt bovendien in strijd met de (schaarse) empirische gegevens die Parkin, Jary, Roberts en anderen hierover hebben gepubliceerd.³⁷ Winkeliers en kooplui hebben ideologisch weinig gemeen met onderwijzers, welzijnswerkers en ingenieurs, volgens deze onderzoekers.

Poulantzas' nieuwe kleine burgerij is zelf al zeer heterogeen, niet alleen in politiek en ideologisch opzicht maar ook sociaal-economisch. Niet-produktieve handarbeiders zoals schoonmakers en rijwielherstellers hebben over het algemeen een andere relatie tot hun produktiemiddelen dan ingenieurs en professoren. Ook al genieten eerstgenoemden misschien iets meer autonomie dan arbeiders aan de lopende band, zij voeren evenals de produktieve handarbeiders slechts de bevelen van hogerhand uit en zijn evenzeer vervreemd van hun produktiemiddelen. Met critici als Skotnes en E. O. Wright zou men de niet-produktieve handarbeiders en de uitvoerende 'hoofdarbeiders' of witteboordwerkers – bankbedienden, winkelpersoneel, dienststers en verpleegsters – tot de arbeidersklasse, eventueel tot een 'quasi-proletariaat' of 'nieuwe arbeidersklasse' kunnen rekenen.³⁸

Wel waardevol lijkt me daarentegen het onderscheid dat Poulantzas maakt tussen structurele klasse-plaats (in de produktieverhoudingen) en conjuncturele klassepositie (in de klassenstrijd), dit in tegenstelling tot orthodoxe marxisten die politieke acties en opvattingen direct herleiden tot economische belangen. Interessant is ook zijn analyse van het staatsapparaat en de rol van de nieuwe kleine burgerij daarin; vooral wanneer hij dit uitwerkt in een concreet-historische, zij het iets te impressionistische analyse van fascistische staten en andere dictaturen.³⁹

3.5 *Urry en Johnson*. Evenals Poulantzas beschrijft Urry de nieuwe middenklasse in functionele en structurele termen. Op de arbeidsmarkt is deze klasse even afhankelijk van het kapitaal als de arbeidersklasse, maar in haar werksituatie geniet zij meer macht, al blijft zij uitgesloten van formeel of materieel bezit van de produktiemiddelen. Zij vervult verschillende functies: ideologische legitimatie van het kapitalisme, toepassing van technologie, verkoop van waren en toezicht

op de produktie. Bovendien vervult zij een consumptieve functie, dat wil zeggen, zij verbruikt een deel van de meerwaarde die arbeiders produceren en voorkomt zodoende een onderconsumptie of overproduktie-crisis.

Het zwakke punt in Urry's theorie lijkt me de wijze waarop hij het begrip macht ('power') hanteert. Urry verwijst hierbij naar het werk van Terry Johnson, die de macht van de nieuwe middenklasse en i.h.b. 'professionals' verklaart uit hun expertise en de onbepaaldheid van hun werk. Dank zij deze onbepaaldheid kunnen de professionals zich onafhankelijk opstellen en aan toezicht van buitenstaanders onttrekken. Johnson veronderstelt daarbij dat hun werk wel bepaalde behoeften van het kapitaal of de staat bevredigt.⁴⁰

Met de 'bourgeois' criticus Parkin kan men zich afvragen of de nadruk op het begrip macht bij marxisten als Urry en Johnson niet leidt tot tautologische klassentheorieën. Een klasse bezit macht, omdat zij macht bezit. Parkin denkt dan met enige heimwee terug aan de oude Marx, wiens economistische klassentheorie weliswaar fout maar tenminste duidelijk was.⁴¹ Men zou tenminste een duidelijk onderscheid moeten maken tussen sociaal-economische macht – door marxisten vaak gelijkgesteld aan materieel bezit van produktiemiddelen – en de politieke of ideologische macht die daar eventueel uit voort vloeit.

Dit onderscheid levert weinig problemen op bij kapitalisten of managers – al blijft het ook hier relatief – maar wel bij een nieuwe middenklasse die beroepshalve, dus uit hoofde van een sociaal-economische positie, politieke en ideologische functies vervult.

3.6 *Skotnes*. Skotnes schrijft de nieuwe middenklasse niet zozeer macht als wel invloed of 'control' toe. Deze klasse verricht leidinggevende en intellectuele (conciipiërende) arbeid in bureaucratische organisaties, en in het bijzonder in het staatsapparaat. Skotnes introduceert dan ook de term 'bureaucratic petty-bourgeoisie'. Evenals Poulantzas onderscheidt hij de plaats van een klasse in de structuur der produktieverhoudingen van haar positie in de klassenstrijd. Onduidelijk blijft echter de relatie tussen plaats en positie; kan de 'bureaucratische kleine burgerij' in de klassenstrijd een anti-kapitalistische positie innemen, ondanks haar plaats in de bureaucratie die door kapitalisten beheerst wordt? Deze problemen vinden geen bevredigende oplossing in de bijdrage van Skotnes, evenmin als bij Lindsey, Ehrenreich en anderen.⁴²

3.7 *Baudelot, Estabiet en Malemort*. Vergeleken met andere auteurs hebben Baudelot, Estabiet en Malemort een zeer heldere studie geschreven. Zij gaan uit van een negatieve definitie van de kleine burgerij als verschillend van proletariaat, bourgeoisie en zelfstandige producenten (boeren, handwerkers). Op het eerste gezicht heeft de kleine burgerij weinig onderlinge samenhang, zij omvat immers zowel winkeliers als ambtenaren en leidinggevend personeel in bedrijven

('cadres'). Volgens de drie Franse marxisten bekleeden deze beroepsgroepen echter een zelfde plaats in de produktieverhoudingen. Zij tonen dit aan door de doorsnee-inkomens van deze groepen te berekenen en te vergelijken met de doorsnee-inkomens van arbeiders. Zelfs wanneer zij rekening houden met de extra opleidingskosten en de inkomensderving tijdens die opleiding, komen zij tot de conclusie dat winkeliers, grossiers, onderwijzers, ingenieurs enzovoort aanzienlijk meer verdienen dan geschoolde of ongeschoolde arbeiders. Deze extra inkomsten produceren de kleine burgers niet zelf, maar onttrekken zij – via hun handel, via belastingen of via kapitaalswinsten – aan de meerwaarde die arbeiders produceren.

Baudelot, Establet en Malemort bieden deze berekeningen aan als een 'excellente vérification des principes marxistes de l'analyse de classe'.⁴³ Dit komt mij wat voorbarig voor. In een marxistische analyse wordt de inkomensverdeling meestal afgeleid van andere variabelen zoals de produktieverhoudingen, maar niet als onafhankelijke variabele gebruikt.⁴⁴ De auteurs draaien dus in een vicieuze cirkel rond, tenzij zij inkomen alleen als indicator voor een andere variabele hanteren. Deze andere variabele blijft echter duister; wellicht valt men hier weer terug op de functie(s) die de kleine burgerij vervult of de macht die zij bezit over haar produktiemiddelen.

De studie van de drie Franse marxisten bevat vele zeer bruikbare empirische gegevens, ook over de historische ontwikkeling en de ideologische verdeeldheid van de nieuwe middenklasse, maar helaas geen gedegen theoretische analyse.⁴⁵

4. Conclusie: enkele hypothesen

Het is niet de bedoeling van dit artikel om slechts kritiek te leveren op de theorieën van anderen; en evenmin om een consensus te construeren in een discussie die nog open en onvoltooid lijkt. Wel acht ik het zinvol, een aantal elementen uit de hier besproken studies samen te vatten in de vorm van een voorlopige definitie en enkele hypothesen.

De nieuwe middenklasse zou men dan kunnen omschrijven als een groepering die diensten verleent aan andere klassen en daarvoor een salaris ontvangt dat meerwaarde onttrekt aan arbeiders. Strikt genomen zou men ook van twee of drie nieuwe middenklassen kunnen spreken: (1) een *nieuwe petite bourgeoisie* die evenals de traditionele kleine burgerij zelfstandigheid geniet en een vrij beroep uitoefent in de dienstverlenende sector; (2) een *middenklasse* in bedrijven, die als middenkader tussen kapitaal en arbeid ingeklemd zit; (3) een *beambtenklasse* in het staatsapparaat en door de staat gesubsidieerde instellingen. Deze drie onderklassen vervullen globaal de zelfde functies in de maatschappelijke arbeidsverdeling, met name intellectuele en leidinggevende arbeid. Zij bekleeden bovendien een soortgelijke plaats in de relatie tot andere klassen: alle drie genieten een

zekere autonomie in hun werksituatie en kunnen invloed uitoefenen op de produktiemiddelen (arbeid en kapitaal), maar beschikken niet of nauwelijks over bezit of eigendom van produktiemiddelen. Hierin onderscheiden zij zich derhalve van de nieuwe arbeidersklasse of het quasi-proletariaat in de dienstensector en de overheid – portiers, diensters, bankbedienden, verpleegsters – die geen invloed hebben en uitvoerende in plaats van leidinggevende of intellectuele arbeid verrichten. Natuurlijk is dit onderscheid relatief en kan men tal van problematische grensgevallen bedenken.

De plaats van de nieuwe middenklasse(n) in de kapitalistische produktieverhoudingen bepaalt niet a priori de politieke en ideologische positie van deze klasse(n). Hij kan hoogstens de grenzen aangeven, waarbinnen tal van mogelijkheden bestaan, die afhangen van de conjunctuur van de klassenstrijd – en wellicht van andere, incidentele factoren. Hierover zou ik de volgende hypothese willen voorstellen: politieke organisaties en ideologieën die door een nieuwe middenklasse gedragen worden, zullen het principe van de maatschappelijke arbeidsverdeling en in het bijzonder de verdeling tussen (intellectuele en leidinggevende) hoofdarbeid en (uitvoerende) handarbeid niet aantasten. Dit principe verzekert immers het voortbestaan van de klasse als zodanig. Intellectuelen die dit principe ter discussie stellen – en die zijn er; intellectuelen stellen immers alles ter discussie – zullen derhalve door hun klasse geïsoleerd worden.⁴⁶

De scheiding tussen hoofd- en handarbeid bestaat niet alleen in kapitalistische samenlevingen. Men kan dan ook niet a priori vaststellen of een nieuwe middenklasse pro- of anti-kapitalistische ideologieën zal aanhangen en verspreiden. Wel valt te verwachten dat de middenklasse in bedrijven vaak een bemiddelende rol zal willen spelen in de strijd tussen kapitaal en arbeid, terwijl de nieuwe kleine burgerij van vrije beroepen dichter bij het kapitaal zal kunnen staan en de beambten zullen trachten zich van de klassenstrijd te distantiëren. Deze hypothese is echter op dit abstractieniveau moeilijk te toetsen. Indien de conjunctuur van de klassenstrijd de arbeidersklasse gunstig gezind is, kan men verwachten dat ook de nieuwe middenklasse(n) haar zullen steunen en meer anti-kapitalistische tendensen vertonen dan in een periode van burgerlijke (hoog-)conjunctuur.

Over de politieke en ideologische mogelijkheden van de nieuwe middenklasse(n) valt echter nog wel iets meer te zeggen. De invloed die een nieuwe middenklasse bezit zal zij over het algemeen ideologisch trachten te rechtvaardigen, zoals elke klasse zal doen. Zij kan dat op drie manieren doen:

(1) door de heersende ideologie over te nemen van de organisatie – staat of bedrijf – waarvoor zij werkt; vervolgens zal zij haar eigen plaats in deze organisatie op formele gronden kunnen legitimeren. Dit type ideologie zou ik bureaucratisch, of liever nog *politocratisch* willen noemen – uitgaande van de bestaande machtsverhoudingen en staatsstructuur (*politeia* = staat, staatsvorm) denkt men in termen van recht, orde, gezag, verantwoordelijkheid, veiligheid en harmonie. De

politocraat dankt zijn invloed aan zijn kennis van de organisatie en haar regels. Door de organisatie te dienen en haar macht uit te breiden versterkt hij zijn eigen positie.

(2) door de heersende ideologie te negeren of aan te passen en de eigen functie als 'neutraal' en 'pragmatisch' te legitimeren. Deze *technocratische* vorm van ideologie stelt doelmatigheid, vooruitgang, algemene dienstverlening en rationaliteit voorop. De technocraat dankt zijn invloed aan zijn kennis van de wetten der natuur, technologie en economie. De organisatie waarvoor hij werkt ziet hij slechts als middel om zijn taak te kunnen vervullen.

(3) door de heersende ideologie te verwerpen en een beroep te doen op de zwakke, onderdrukte, vervreemde en gediscrimineerde groepen in de samenleving die men hoopt te 'emanciperen' of 'opvoeden', 'vormen', 'politiseren' en zo voort. Dit type ideologie zou ik *logocratisch* willen noemen; het Griekse *logos* betekent 'rede, spraak(-vermogen)' en de logocraat dankt dan ook zijn invloed aan zijn kennis van de rede, de menselijke geest, en aan zijn spraakvermogen. Hij kan zijn eigen invloed vergroten door de vervreemding en onderdrukking van zijn 'cliënten' te benadrukken en hun verzet tegen de heersende orde aan te wakkeren; of door te bemiddelen in het conflict tussen deze groepen en de heersende klasse.

Met behulp van deze typologie kan men het dilemma oplossen dat het echtpaar Ehrenreich en hun critici bezighoudt: enerzijds lijkt de nieuwe middenklasse de heersende ideologie te reproduceren, anderzijds steunt zij oppositionele New Left bewegingen. Welnu, het politocratisch denkende deel van de nieuwe middenklasse zal inderdaad de heersende kapitalistische ideologie gebruiken om zijn eigen positie te versterken; de logocraten daarentegen steunen New Left bewegingen die immers tal van gediscrimineerde, vervreemde en onderdrukte groepen trachten te politiseren, vormen, organiseren en mobiliseren. Dit geldt mijns inziens niet alleen voor de Amerikaanse New Left, maar evenzeer voor Nederlandse New Left groepen als Provo, de PSP, Nieuw Links in de PvdA en de PPR.⁴⁷

Hoewel deze ideologievormen niet direct voortvloeien uit de sociaal-economische plaats die haar aanhangers bekleden, mag men wel enige correlatie verwachten. De volgende hypothese luidt dan ook: politocratische ideologieën komen vaker voor bij beampten met een juridische opleiding, in bestuur, rechterlijke macht, politie en dergelijke; of bij opzichters en inspecteurs in bedrijven en overheidsdiensten. Technocratische ideologieën zal men vooraf aantreffen onder staffunctionarissen bij bedrijven en overheidsdiensten, ingenieurs, artsen, accountants, economen en andere specialisten met technische of wetenschappelijke opleiding. Ten slotte zullen sociologen, psychologen, priesters, vormings- en welzijnswerkers, journalisten en schrijvers veelal logocratisch denken. Deze hypothese kan men operationaliseren door de voorkeur voor en actief lidmaatschap van politieke partijen te interpreteren in ideologietypen. Zo zou men het beginselprogramma van de Partij van de Arbeid van 1977 'logocratisch' kunnen

noemen, terwijl het beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie van 1967 – en vermoedelijk ook haar Liberaal Manifest van 1981 – meer politocratische en technocratische elementen bevat.⁴⁸ Het Politiek Program van Democraten '66 zou men als beste voorbeeld van technocratisch denken kunnen beschouwen, al bevat het zeker ook logocratische ideeën.⁴⁹

Vervolgens zou men een steekproef van de Nederlandse kiezers met een oververtegenwoordiging van de nieuwe middenklassen kunnen trekken. Een andere mogelijkheid biedt echter het onderzoek onder het middenkader van politieke partijen – dat wil hier zeggen: congresafgevaardigden – dat Lipschits, Middel en Van Schuur in Nederland hebben gehouden. Een voorlopige analyse van de data wekt de indruk dat de educatieve en sociale sector in de PvdA het best vertegenwoordigd is, terwijl juristen, economen, ingenieurs en vrije beroepen het meest voorkomen bij D'66 en de VVD.⁵⁰ Met deze beperkte gegevens kan men uiteraard de hypothese nog niet bevestigen, maar wel enigszins plausibel maken. Met andere woorden, zij verdient nader onderzoek.

Nader onderzoek van deze hypothesen dient naar mijn mening niet alleen de vooruitgang van de marxistische sociologie, of van de wetenschap in het algemeen, maar wellicht ook de bewustwording van de nieuwe middenklasse (als Klasse-für-sich). Per slot van rekening behoren sociologen ook tot deze klasse! Een kritische studie van onze logocratische neigingen zou niet slechts onze zelfkennis kunnen vergroten, maar misschien ook de grenzen van onze invloed duidelijk maken. Dat kan van belang zijn voor marxisten, die hun logocratische tendensen maar al te graag als 'proletarisch' denken maskeren.

Noten

1. Volgens sommige marxisten is sociologie per definitie burgerlijk, dus strijdig met het 'proletarische' marxisme; deze koppeling tussen wetenschap en klasse lijkt mij te direct. Vergelijk echter G. Therborn, *Class, Science and Society*, Londen, 1976.

2. Over de discussie vóór 1970 zie o. a.: L. Wijmans, 'Sociologie, sociaal-democratie en middenklasse', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5 (1978), blz. 597-623, en 6 (1979), blz. 100-122; voor een – sterk vereenvoudigde – samenvatting van Marx' klassentheorie zie zijn (en Engels') Communistisch Manifest, *Marx-Engels-Werke* 4, Berlijn, 1973, i.h.b. blz. 469-472; en de inleiding van Engels bij *Lohnarbeit und Kapital*, *Marx-Engels-Werke* 6, blz. 598/599. Van de uitgebreide literatuur over de klassentheorie van Marx zou ik hier nog willen noemen: D. Kruijt en M. Vellinga, 'Klasse en klassebewustzijn, Concepten en Paradigma's bij klassieke marxisten', *Sociologische Gids*, 24 (1977), blz. 167-180.

3. K. Marx, 'Theorien über den Mehrwert', II, *Marx-Engels-Werke* 26.2, Berlijn, 1974, blz. 576; Nicolaus vertaalde dit citaat in het Engels, in: 'Proletariat and Middle Class in Marx', in: J. Weinstein en D. Eakins (eds.), *For a New America*, New York, 1970, blz. 281 i.h.b. (oorspronkelijk in *Studies on the Left*, 7 (1967)).

4. M. Mauke, *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt, 1970; B. Ollman, 'Marx's Use of 'Class'', *American Journal of Sociology*, 73 (1968), blz. 573-580.

5. *Marx-Engels-Werke* 25, Berlijn, 1974, blz. 892.
6. K. Marx, 'Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte', *Marx-Engels-Werke* 8, Berlijn, 1973, blz. 198-204 met name.
7. Zie naast 'Theorien über den Mehrwert' ook Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Frankfurt, 1967 (Moskou, 1953), blz. 304/305; Nicolaus, op. cit. blz. 272-285.
8. G. Carchedi, *On the Economic Identification of Social Classes*, Londen, 1977, met name blz. 43-126.
9. J. Urry, 'Nieuwe theorieën over de nieuwe middenklasse', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2 (1975), blz. 68-85; zie ook: J. Urry, 'Towards a Structural Theory of the Middle Class', *Acta Sociologica*, 16 (1973), blz. 175-187.
10. J. en B. Ehrenreich, 'The Professional-Managerial Class', in: P. Walker (ed.), *Between Labor and Capital*, Montreal, 1978, blz. 12 i.h.b.
11. J. K. Lindsey, 'The Conceptualization of Social Classes', *Studies in Political Economy*, (1980) 3, blz. 17-36.
12. G. Armanski, 'Staatliche Lohnarbeiter im Kapitalismus', *Probleme des Klassenkampfes*, 4 (1974) 16, blz. 1-16.
13. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Parijs, 1974, blz. 224-238 m.n.
14. H. Steiner, *Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus. Zur Klassenanalyse der Angestellten in Westdeutschland*, Berlijn, 1967; over de technische intelligentsia zie o.a.: H. Lange, *Wissenschaftlich-technische Intelligenz*, Keulen, 1972.
15. J. F. Becker, 'Class Structure and Conflict in the Managerial Phase', *Science and Society*, 37 (1973), blz. 259-277 en 437-453; R. Schaeffer en J. Weinstein, 'Between the lines', in: *Between Labor and Capital*, blz. 143-172; J. Stodder, 'Old and New Working Class', *Socialist Revolution*, (1973), blz. 99-110; S. Mallet, *La nouvelle classe ouvrière*, Parijs, 1963; H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, New York, 1974, m.n. blz. 403-409.
16. Niettemin rekent Poulantzas deze verproletariseerde categorieën nog tot de petite-bourgeoisie, in tegenstelling bij voorbeeld tot Baudelot e.a. Zie Poulantzas, op. cit. blz. 321-350.
17. A. Skotnes, 'Structural Determination of the Proletariat and the Petty Bourgeoisie', *The Insurgent Sociologist*, 9 (1979), blz. 34-54; A. Szymanski, 'A Critique and Extension of the Professional-Managerial Class', in: *Between Labor and Capital*, blz. 49-66.
18. J. Urry, 'Towards a Structural Theory of the Middle Class', *Acta Sociologica*, 16 (1973), blz. 175-187; E. O. Wright, 'Intellectuals and the Class Structure of Capitalist Society', in: *Between Labor and Capital*, blz. 191-212.
19. Poulantzas, op. cit. blz. 267-288.
20. C. Baudelot, R. Establet en J. Malemort, *La petite bourgeoisie en France*, Parijs, 1975, m.n. blz. 160-235.
21. G. Konrad en I. Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, New York, 1979.
22. A. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, 1979; H. Schelsky, *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*, München, 1977.
23. S. Aronowitz, 'The Professional-Managerial Class or Middle Strata', in: *Between Labor and Capital*, blz. 213-242.

24. Lindsey, op. cit. blz. 28.
25. Carchedi, op. cit. blz. 96-103, 193, 197-199.
26. Poulantzas, op. cit. blz. 307-320.
27. Baudelot e.a., op. cit. blz. 252-304.
28. Ehrenreich en Ehrenreich, op. cit. blz. 21-41; hun analyse wordt ondersteund door meer impressionistische bijdragen van Carter en Welch in *Between Labor and Capital*, blz. 97-120 resp. 173-190.
29. Carchedi, op. cit. blz. 127-142.
30. Zie o.a. Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, Parijs, 1978; S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*, Amsterdam, 1978; nog verder gaat: P. Hirst, 'Economic Classes and Politics', in: A. Hunt (ed.), *Class and Class Structure*, Londen, 1977, blz. 125-154; een kritisch overzicht biedt: K. Koch, 'De nieuwe marxistische staatstheorie: (her)ontdekking van de grenzen van een structureel-functionalistisch paradigma', *Acta Politica*, 14 (1979), blz. 3-70.
31. Ervaringen met arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië schijnen in deze richting te wijzen; zie b.v. A. Meister, *Où va l'autogestion yougoslave?* Parijs, 1970; G. Hunnius, G. Garson en J. Case (eds.), *Workers' Control*, New York, 1973, m.n. blz. 268-321.
32. Lindsey, op. cit. blz. 29.
33. Zie hierover: N. Abercrombie, S. Hillen B. S. Turner, *The Dominant Ideology Thesis*, Londen, 1980; een voorzichtig, maar toch vergelijkbare analyse vindt men bij Armanski, die hier verder niet behandeld zal worden.
34. D. Noble, 'The PMC: A Critique', in: *Between Labor and Capital*, blz. 121-142.
35. R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York, 1968, blz. 73-138.
36. Zie o.a. J. Unger, *The Movement. A History of the American New Left 1959-1972*, New York, 1974.
37. Theoretische kritiek komt van: P. Hirst, op. cit.; E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, Londen, 1977, blz. 81-142; T. Johnson, 'What Is To Be Known? The Structural Determination of Social Class', *Economy and Society*, 6 (1977), blz. 194-233; F. Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, Londen, 1979, m.n. blz. 11-28. Empirische gegevens vindt men in: F. Parkin, *Middle Class Radicalism*, Manchester, 1968; D. Jary, 'A New Significance for the Middle Class Left? Some Hypotheses and an Appraisal of the Evidence of Electoral Sociology', in: *The Middle Class in Politics*, Westmead/Farnborough, 1978, blz. 133-182; K. Roberts, F. G. Cook, S. C. Clark en E. Semeonoff, *The Fragmentary Class Structure*, Londen, 1977, m.n. blz. 104-122 en 161-179.
38. E. O. Wright, 'Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies', *New Left Review*, 98 (1976), blz. 3-41; Skotnes, op. cit.; overigens valt ook op Poulantzas' enge definitie van produktieve arbeid wel iets af te dingen, zie S. Lash, 'Productive Labor, Class Determination and Class Position', *Science and Society*, 42 (1978), blz. 62-81.
39. N. Poulantzas, *Fascisme et dictature*, Parijs, 1970; nog impressionistischer is zijn *La crise des dictatures*, Parijs, 1975.
40. T. Johnson, op. cit.; T. Johnson, 'The Professions in the Class Structure', in: R. Scase (ed.), *Industrial Societies*, Londen, 1977, blz. 93-110.
41. F. Parkin, *Marxism and Class Theory*, blz. 25f.
42. Skotnes, op. cit.
43. Baudelot e.a., op. cit. blz. 224.
44. Zie o.a. Ollman, op. cit.; *Marx-Engels-Werke* 24, blz. 372, en 25, blz. 892; vgl. A. Giddens, *The Class Structure of Advanced Societies*, Londen, 1973, m.n. hoofdstuk 1-5.
45. Voor een welwillender bespreking zie: G. Ross, 'Marxism and the New Middle Class. French Critiques', *Theory and Society*, 5 (1978), blz. 163-190; overigens lijkt me Ross geen

marxist en berust zijn instemming met Baudelot e.a. meer op 'common sense'.

46. Marx, bij voorbeeld, in zijn jonge jaren; tegenwoordig verscheidene anarchisten, radencommunisten en situationisten.

47. Deze stelling wordt nader uitgewerkt in: A. P. M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)*, dissertatie Queen's University, Kingston, 1980; en A. P. M. Lucardie, 'De New Left in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR en PvdA in de periode 1960-1977', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1979*, Groningen, 1980, blz. 124-141.

48. PvdA Beginselprogramma, PK, 9 (1978), 10) Beginselprogram van de VVD, *Parlement en kiezer*, 1966/1967, blz. 262-271; Ontwerp Liberaal Manifest, 1981; een nadere uitwerking van deze interpretatie kan hier niet gegeven worden - wellicht wel in een volgende publikatie.

49. Politiek Program van Democraten '66, *Parlement en kiezer*, 1966/1967, blz. 153-183; hiervoor geldt hetzelfde als gesteld in noot 48.

50. Van dit onderzoek zijn enige voorlopige verslagen gepubliceerd in het *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1978, 1979 en 1980*; nadere publikaties volgen.

Literatuur

Armanski, G. 'Staatliche Lohnarbeiter - Teil der Lohnarbeiterklasse oder neue Mittelklasse?', *Probleme des Klassenkampfes*, 4 (1974) 16, blz. 1-16.

Baudelot, C., R. Establet en J. Malemort, *La petite bourgeoisie en France*, Parijs, 1975.

Becker, J. F., 'Class Structure and Conflict in the Managerial Phase', *Science and Society*, 37 (1973), blz. 259-277 en 437-453.

Between Labor and Capital, (red. P. Walker), Montreal, 1978.

Braverman, H., *Labor and Monopoly Capital*, New York, 1974.

Carchedi, G., *On the Economic Identification of Social Classes*, Londen, 1977.

Class and Class Structure, (red. A. Hunt), Londen, 1977.

Gouldner, A., *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York, 1979.

Halpern, M., 'The Problem of Becoming Conscious of a Salaried New Middle Class', *Comparative Studies on Society and History*, 12 (1970), blz. 27-30.

Hodges, D. C., 'The 'Intermediate Classes' in Marxian Theory', *Social Research*, 28 (1961), blz. 23-36.

Industrial Societies. Class, Cleavage and Control, (red. R. Scase), Londen, 1977.

Johnson, T., 'What Is To Be Known? The Structural Determination of Social Class', *Economy and Society*, 6 (1977), blz. 194-233.

Kievenheim, C. e.a. *Soziale Stellung und Bewusstsein der Intelligenz*, Keulen, 1973.

Konrad, G. en I. Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, New York, 1979.

Kruyt, D. en M. Vellinga, 'Klasse en klassebewustzijn. Concepten en paradigma's bij klassieke marxisten', *Sociologische Gids*, 24 (1977), blz. 167-180.

Laclau, E., *Politics and Ideology in Marxist Theory*, Londen, 1977.

Lange, H., *Wissenschaftlich-technische Intelligenz*, Keulen, 1972.

Lash, S. M., 'Productive Labor, Class Determination and Class Position', *Science and Society*, 42 (1978), blz. 62-81.

Lederer, E., *Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland 1910-1940*, Göttingen, 1979.

Marx-Engels-Werke, Berlijn, 1973-1974.

Mauke, M., *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt, 1970.

- Nicolaus, M., 'Proletariat and Middle Class in Marx', in: J. Weinstein en D. W. Eakins (eds.), *For a New America*, New York, 1970, blz. 253-283.
- Ollman, B., 'Marx's Use of 'Class''', *American Journal of Sociology*, 73 (1968), blz. 573-580.
- Ossowski, S., *Class Structure in the Social Consciousness*, Londen, 1963.
- Parkin, F., *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, Londen, 1979.
- Parkin, F., *Middle Class Radicalism*, Manchester, 1968.
- Poulantzas, N., *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Parijs, 1974.
- Roberts, K. e.a., *The Fragmentary Class Structure*, Londen, 1977.
- Roland Holst, H., *De intellektueelen, het kapitalisme en de sociaal-democratie*, Amsterdam, (1911).
- Ross, G., 'Marxism and the New Middle Classes. French Critiques', *Theory and Society*, 5 (1978), blz. 163-190.
- Skotnes, A., 'Structural Determination of the Proletariat and the Petty Bourgeoisie: A Critique of Nicos Poulantzas', *The Insurgent Sociologist*, 9 (1979), blz. 34-54.
- Steiner, H., *Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus. Zur Klassenanalyse der Angestellten in Westdeutschland*, Berlijn, 1967.
- Stodder, J., 'Old and New Working Class', *Socialist Revolution*, (1973), blz. 99-110.
- The Middle Class in Politics* (red. J. Garrard e.a.), Westmead/Farnborough, 1978.
- Therborn, G., *Class, Science and Society*, Londen, 1976.
- Urry, J., 'Nieuwe theorieën over de nieuwe middenklasse', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2 (1975), blz. 68-85.
- Urry, J., 'Towards a Structural Theory of the Middle Class', *Acta Sociologica*, 16 (1973), blz. 175-187.
- Wilterdink, N., 'De mode van de nieuwe vrijgestelden', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4 (1977), blz. 120-123.
- Wijmans, L., 'Sociologie, sociaal-democratie en middenklasse', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5 (1978), blz. 597-623 en 6 (1979), blz. 100-122.
- Wright, E. O., 'Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies', *New Left Review*, 98 (1976), blz. 3-41.